

Սմբատ Բագրատունին 607 թ. ձեռնարկեց նոր կաթողիկոսի՝ Աբրահամ Ա Աղբաթանեցու ընտրությունը⁴³, Դվինի 606 և 607 թթ. ժողովների նպատակն էր հաստատուն պահել հայ միաբնակ եկեղեցու անկախությունը բյուզանդական եկեղեցու պառակտիչ ազդեցությունից, որն Արևմտյան Հայաստանում հաստատել էր երկրորդ կաթողիկոսական աթոռը՝ քաղկեդոնական Հովհաննես Բագարանցու գլխավորությամբ⁴⁴:

Դվինի 607 թ. կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցում էր Հայաստանի բյուզանդական մասում գտնվող՝ Բասենի եպիսկոպոս Մանասեն: Դավանանքային հարցն ավելի էր սրվում վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի (599—616) գործունեության (606—608) պայմաններում, որը հանգեցրեց վրաց եկեղեցու անջատմանը հայոց եկեղեցուց (608): Սմբատ Բագրատունու և հայոց հոգևորականության ճիգերը Կյուրիոնին հետ պահելու քաղկեդոնականությունից, համընկնում էին պարսից արքունիքի շահերին, քանի որ Վիրքը դավանանքով մերձենում էր Բյուզանդիային: Այդ ցայտուն երևում է Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի կաթողիկոսի (607—610)՝ Կյուրիոնին գրած նամակից⁴⁵:

VII դ. առաջին տասնամյակներում պարսկաբյուզանդական պատերազմների հետևանքով, ինչպես նշում է Լեոն, Բյուզանդական կայսրության ասիական մասում քաղկեդոնական ազդարնակչությունն ընկնում էր Պարսկաստանի տիրապետության տակ, ուստի Կյուրիոնը, որպես ճարպիկ քաղաքագետ, իր պատասխանում մատնանշում էր, որ արքայից արքան նաև հոռոմների տերն է, և ոչ թե այնպես, ինչպես գրում է Աբրահամ Աղբաթանեցին՝ թե նրանք ուրիշ թագավորություն են⁴⁶:

Սմբատ Բագրատունին Դվինում ձեռնամուխ է լինում սուրբ Գրիգոր մայր եկեղեցու վերակառուցմանը⁴⁷: Սակայն շուտով նա հտ է կանչվում Պարսկաստան՝ արևելքում և արևմուտքում ռազմական գործողությունների վերսկսման հետևանքով: Վերադառնալուն պես արքան, բացի պարզեններից, շնորհում է նրան «Խոսրով Շում» տիտղոս-պատվանունը և կրկին ուղարկում Իրանի արևելևյան երկրամասերը՝ գլխավորելու պայքարը ներխուժող վաչկատուն ցեղերի դեմ:

2. ՊԱՐՍԿԱՐՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎԵՐՍԿՍՈՒՄԸ:

ԽՈՍՐՈՎ II ՓԱՐՎԵՋԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԱՎԱՆԱՆՔԻ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

Խոսրով Փարվեզը չէր կարող արևմտյան ճակատում վերսկսել ռազմական գործողությունները, քանի դեռ ապահով չէր իր պետության թիկունքն արևելքից: Սմբատ Բագրատունուն այդպիսի շտապողականությամբ Հայաստանից հտ կանչելը և նորից բազում պատիվների արժանացնելը պայմանավորված էր Պարսկաստանի համար նրանից սպասվող այն խիստ առաքելությամբ, որ-

43 Սեբեոս, էջ 100: Ստեփանոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մասկվա, 1861, էջ 71—73:

44 Սեբեոս, էջ 91: Մ. Օրմաեյաե, § 389:

45 «Գիրք թղթոց», էջ 165, տե՛ս նաև՝ Լեո, հ. Բ, էջ 237:

46 «Գիրք թղթոց», էջ 167, տե՛ս Լեո, նույն տեղում:

47 Վարդան Մամիկոնյանի 572 թ. գլխավորած ապստամբության ժամանակ այն այրել էին պարսիկները (տե՛ս Սեբեոս, էջ 68: Տե՛ս նաև՝ Լեո, հ. Բ, էջ 236, և Ալիեյաե, նշվ. աշխ., էջ 155):

պիսին էր հայոց այրուծիով քոչվորների դեմ մղելիք պայքարի գլխավորելը: Կրկին հայոց այրուծին իր հայրենիքից գուրս կենաց և մահու պայքարի էր ելնում օտարի շահերի համար: Սմբատ-Խոսրով Շումի հետ իրենց գնդերով գնում են նաև բազմաթիվ հայ նախարարներ, որոնց թվում էին՝ Վարազ-Շապուհ Արծրունին, Սարգիս Տայեցին, Արտավազդ, Վստամ և Հմայակ Ապահունիները, Մանուել Ապահունյաց տերը, Վոսամ Գողթնեաց տերը, Սարգիս Դիմաքսյանը, Սարգիս Տրպատունին⁴⁸:

Սմբատ-Խոսրով Շումը պարտութեան և փախուստի է մատնում քոչվորների զորքը, իսկ ինքը բանակ է դնում Ապր Շահրի Տոս⁴⁹ գավառում⁵⁰, Սակայն սրանով չեն ավարտվում հայոց այրուծիի մաքառումները, առջևում նոր փորձութիւններ էին սպասվում: Պարտված քոչվորներն օգնութիւն են խընդրում հաքանից, որը 30 հազարանոց զորք է ուղարկում: Սրանք պարտութեան են մատնում պարսից զորքին, որի հրամանատարն էր պարսիկ իշխան Դատոյեանը: Պարսից զորքի պարտութեան պատճառն այն էր, որ Դատոյեանը անտեսեց Սմբատ-Խոսրով Շումի խորհուրդը՝ խուլս տալ ճակատամարտից: Քոչվորներն ասպատակ սփռելով, հասան մինչև Հրև և Ասպահան գավառները և այնուհետև վերադարձան իրենց բանակատեղին: Այս պարտութեան պատճառները պարզելու համար Խոսրով Փարվեզը այնտեղ է ուղարկում մի ոմն գլխավոր նախարարի՝ Շահրապն Բանդակ անունով: Վերջինս արդարացնում է Սմբատ Բագրատունուն, իսկ Դատոյեանին կապանքներով տանում արքայի դուռը, որտեղ նրան մահապատժի են ենթարկում: Պարսկաստանի կենսական շահերը պահանջում էին ինչ գնով էլ լինի արևելքից կասեցնել քոչվորների ներխուժումները: Ուստի նոր զորք է գումարվում և Սմբատ Բագրատունու գլխավորութեամբ նորից ուղարկվում նրանց դեմ⁵¹: Սմբատը պարտութեան է մատնում քոչվորներին և նրանց զորքը հտ մղում մինչև Բահլ Շահաստան քաղաքը⁵², Այսպիսով, պարսից արքան միառժամանակ կարող էր իր պետութեան թիկունքն արևելքից ապահով զգալ և ռազմական ուժերը կենտրոնացնել արևմրտյան ուղղութեամբ:

Խոսրովը պատվիրում է Խոռեամին, որ նրանց, ովքեր պատրաստակամութիւն կհայտնեն ծառայելու, ընդունի խաղաղութեամբ, իսկ ովքեր կդիմադրեն՝ ոչնչացնի⁵³:

607/8—610 թթ. ընթացքում պարսկական զորքերը Միջագետքում և Ասորիքում գրավում են Եդեսիա, Ամիդ, Թելա, Ռաշայն, Մարդե և Անտիոք քա-

48 Սերեռո, էջ 101:

49 Այժմ Ֆիրդուսի քաղաքը:

50 Սմբատը իրեն աթոռանիստ է ընտրում Խոռխոռ քաղաքագլուղը (Սերեռո, էջ 101):

51 Սերեռո, էջ 102:

52 Սերեռոը պատմում է, թե ինչպես քոչվորների արքան լուր է ուղարկում Սմբատին, որ միտք չունի ոչնչացնել իրենց զորքերը: Սմբատը մենամարտում արքային պարտութեան է մատնում, իսկ վերջինիս զորքն այդ տեսնելով փախչում է: Սմբատ-Խոսրով Շումի զորքը հետապնդում է նրանց մինչև Բահլ Շահաստան: Հաղթանակած զորքը շատ բերդեր է գրավում և այնուհետև վերադառնում ու կանգ է առնում Մարզ կամ Մարզոտ գավառում: Երբ հաղթանակի լուրը հասնում է Խոսրով Փարվեզին, նա տոնական արարողութիւններ է կատարում, իսկ Սմբատ-Խոսրով Շումի որդուն՝ Վարազտիրոցին, ի նշանավորում նրա հոր ցույց աված քաղաքը քոչվորների, նստեցնում է զարդարված փղի վրա և կոչում Զավիտեան Խոսրով:

53 Նույն տեղում, էջ 110:

դաքնները⁵⁴։ Այս ժամանակաշրջանում պարսկական մի զորք՝ Աշտատ Յեզտա-
յարի գլխավորությամբ մտնում է Հայաստան և շարժվում դեպի երկրի արև-
մրտյան սահմանը⁵⁵։ Բյուզանդական զորքը հավաքվում է Բասեն գավառում,
որտեղով այդ ժամանակ անցնում էր պարսկաբյուզանդական սահմանագիծը։

Ճակատամարտը տեղի է ունենում Դու և Որդորու գյուղերի միջև ընկած
դաշտում։ Բյուզանդացիները խիստ պարտություն են կրում և հալածվում մինչև
Շքադաքն Սատաղացուց⁵⁶։ Պարսիկները բանակ են դնում Կարին քաղաքի շուր-
ջը և շարունակում կռիվը։ Ապա պաշարողների շարքերից դուրս է գալիս Թեո-
դոս կոչեցյալը և ասում, թե ինքն է նրանց թագավորը։ Կարինի գլխավորները
դուրս են գալիս քաղաքից և, համաձայնության գալով, քաղաքը հանձնում են
պարսից ծառայության⁵⁸։ Աշտատ Յեզտայրն այնտեղ կայազոր թողնելով, գրա-
վում է Հաշտենից գավառի Կիթառիճը⁵⁷։ Դրան հաջորդում է Սատաղ, Առաս-
տիա և Նիկոպոլիս քաղաքների գրավումը, որից հետո պարսից զորքը վերա-
դառնում է Պարսկաստան։ Այնուհետև Կարին գավառից հույներին և, ըստ
երևույթի, նաև հունադավան հայերին հալածում է մի այլ պարսկական զո-
րավար՝ Շահեն պատգոսպանը։ Այս անգամ պարսիկները դաժան են վարվում
Կարինի բնակիչների հետ։ Խոսքովի հրամանով նրանց վերաբնակեցնում են
Պարսկաստանի սահմանները (այՍհմատան շահաստանի)։ Նրանց մեջ էր նաև
հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոս Յովհաննը՝ Վանդերձ ամենայն սպասիւք եկե-
ղեցւոյն⁵⁸։ Նա ճանապարհին վախճանվում է և թաղվում Ավան գյուղում, իր
կառուցած եկեղեցում⁵⁹։

Պարսկական զորքը նվաճելով Հայաստանի բյուզանդական մասը, սկսում
է ներխուժել նաև կայսրության փոքրասիական տիրույթները։ 609/10 թ.
պարսից զորքը գրավում է Կապադովկիայի Կեսարիան։ Քաղաքի քրիստոնյա
բնակչությունը հեռանում է քաղաքից, իսկ հրեաները Վանազանդեցան ի ծա-
ռայության⁶⁰։ Այստեղ պարսիկները ոճրագործություն են կատարում՝ դաժա-
նորեն սպանելով Արծրունյաց նահապետ Սահակի որդուն՝ Վասակին⁶⁰։

Այս ժամանակ Բյուզանդիայում գահընկեց է արվում և սպանվում Փոկա-
սը։ Կայսերական գահն անցնում է Հերակլին (610—641)⁶¹։ Կայսրության վի-

⁵⁴ Սերբոս. էջ 111, հմմտ. *Theoph. Chron.*, I, p. 293—294, 296 *Georg. Cedr.*, I, p 711, *Michel le Syrien*, II, էջ 379 և 400, տե՛ս նաև *Ю. Кулаковский, К критике известий Феофана о последнем годе правления Фоки, "Византийский временник," т. 21, вып. 1—2, Пг., 1914, стр. 1—14; Н. В. Пугачевская, Իշխ. աշխ., էջ 196, V. Grumel, Traite d'Etudes Byzantines, I, La Chronologie, Paris, 1958, էջ 246*։

⁵⁵ Սերբոս, էջ 111։

⁵⁶ Նույն տեղում։

⁵⁷ Ձեռագրում Զիթառիճ է, որը Սա. Մալխասյանցն ուղղում է Զիթառիճ, սակայն հետե-
վելով Նորայր Բյուզանդացուն, նա ենթադրում է, որ ամենից ճիշտը Կիթառիճն է։ Ճիշտը
այդ է։

⁵⁸ Սերբոս, էջ 112։

⁵⁹ Նույն տեղում։

⁶⁰ Նույն տեղում։ Այս հատվածն է նշում Յու. Կուլակովսկին, ցույց տալու համար, թե ինչ-
պես հրեաներն, անցնելով պարսիկների կողմը, թուլացնում էին տեղացիների դիմադրությունը
(*Ю. Кулаковский, К критике...*, стр. 4)։

⁶¹ *Theoph. Chron.*, I, p. 296, *Georg. Cedr.* I, p. 712. Թեոփիլակտոսը նշում է, որ
Հերակլի հոր՝ Հերակլի հայրենի քաղաքը Հայաստանում էր (*Theophilactus Symocatta*,
III, p. 1.1)։ Մերկոսը վերջինիս հիշատակում է Սամվել Վահուհու և էր զինակիցների
առաջին ապստամբության ճնշման անշուքով։ Պատմիչը գրում է, որ Հերակլ զորավարը
հետոք ի Հայաստան երկիր (էջ 88)։

ճակը բավական ծանրանում էր⁶², ուստի Հերակլը փորձում է անմիջապես խաղաղություն խնդրել խոսրովից: Սակայն խոսրովը չի ուզում լսել այդ մասին, պատճառաբանելով, որ իրական կայսրը Մավրիկիոսի «որդի Քէոզոսն» է և, վերցնելով ուղարկված գանձերը, առանց պատասխան ուղարկելու, հրամայում է սպանել Հերակլի պատգամավորներին⁶³: Կայսրն անձամբ զորքի գլուխն անցած գալիս, բանակ է դնում Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքի շուրջը: Այնուհետև պաշարումը հանձնարարելով իր կուրատորներից մեկին, ինքը վերադառնում է մայրաքաղաք: Քաղաքի պաշարումը տևում է մոտ մեկ տարի, որը ծանր է անդրադառնում պարսկական զորքի վրա: Հաջորդ տարվա ամռանը պարսիկներն այրում են քաղաքը և կոտորելով իրենց հետապնդող բյուզանդական զորքը, մտնում են Հայաստան, որտեղ և ձմեռում են⁶⁴:

Խոսրով արքան զորապետ Շահնին շտապ կանչում է արքունիք և հրամայում արշավել Արևմուտք: Շահնն ամռանը նորից հասնելով Կարին, այնտեղից հարձակվում է Մելիտենեի վրա, որը գրավելով, հանձնում է պարսից ծառայության, իսկ ինքը գնում, միանում է Պիսիդիայում գտնվող խոռեամի զորքին⁶⁵:

Հերակլ կայսրը դիմում է տարբեր միջոցների՝ պարսիկների դեմ պատերազմելու համար: Նա Փիլիպիկոս անունով մի երեցի գլխավորությամբ զորք է ուղարկում Արևելք⁶⁶: Վերջինս արշավում է Կապադովկիայի Կեսարիայի վրա, այնտեղից անցնում Հայաստան և գալով Այրարատ գավառը, բանակում Վաղարշապատ քաղաքի մոտ⁶⁷: Խոսրով արքան իր հերթին սուրհանդակների միջոցով շտապեցնում է պարսկական զորքին՝ ամենայն արագությամբ հասնել բյուզանդացիների զորքին և ոչնչացնել այն: Պարսիկները շտապ գալիս են Այրարատ և ճամբար դնում Արաքսի ափին, պատրաստվելով հաջորդ առա-

⁶² Sk'us G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, Oxford, 1956, p. 79—129, «История Византии», 4. Ա, էջ 364:

⁶³ Սերբոս, էջ 113: Հերակլի այդ քայլը Միքայել Ասորին նշում է խոսրովի գահակալության 21-րդ տարում (Michel le Syrien, II, էջ 400), այսինքն՝ 611 թ.:

⁶⁴ Սերբոս, նույն տեղում:

⁶⁵ Սերբոս, էջ 113: Ստ. Մալխասյանցը թերևս վրիպում է, նշելով, որ Շահնն պատգուպանի հետ կապված անցքը Կարինի կապակցությամբ այստեղ կրկնություն է (Սերբոս..., Ե., 1939, էջ 189, ծան. 54): Սերբոսը մինչ այս հատվածը նշում էր, որ Շահնն անցել էր Կարին քաղաքի կողմերը, իսկ Դվինի ոստանը որպես մարզպան էր եկել Շահրայնակառը, այնուհետև Շահնը գնացել, գրավել էր Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը: Իսկ այս հատվածում Շահնի հետ կապված անցքերին զուգահեռ նշում է, որ Շահրայնակառի փոխարեն Դվինի ոստանը որպես մարզպան է գալիս Պարսենակառ Պարջնազդատը, ապա՝ Նամգարուն Շոնազպը, ապա՝ Շահրապազկանը, ապա՝ Ճոռճ Վեհանը: Շահրապազկանը և Ճոռճ Վեհանը ավելի ուշ են եղել, քանի որ քանական թվականներին նրանք կովել են Հերակլի դեմ:

⁶⁶ Սերբոս, էջ 114:

⁶⁷ Ինչպես հաղորդում է Սերբոսը, Փիլիպիկոսը Մավրիկիոս կայսեր փեսան էր, զորավար, սակայն հանկարծ որոշել էր մտնել վանք՝ նվիրվել եկեղեցու ուխտին և դառնալ քահանա (նույն տեղում, էջ 81): Վ. Բենեշևիլը գրում է, որ Փիլիպիկոսի արշավանքը Հայաստան ստիպեց Շահնին 615 թ. վերադառնալ Քաղկեդոնից (նշվ. աշխ., էջ 47): Սակայն, ըստ Սերբոսի, Շահնը Պիսիդիայի կողմերում, մոտ 612/13 թթ. (հմտ. Հ. Մառնեդյան, նշվ., էջ 146) միացավ խոռեամի զորքին և Փիլիպիկոսն այս ժամանակ էր, որ սկսեց արշավել: Սերբոսի այն տեղեկությունից, որ պարսից զորքը երկար ճանապարհ անցնելով, շատ հոգնել էր, իսկ գինավորներից շատերն էլ մեռել էին ճանապարհին, կարելի է ենթադրել, որ պարսից զորքը գալիս էր հեռվից, այսինքն՝ արևմուտքից՝ Պիսիդիայից:

վոտյան սկսելու ուղղման գործողությունները: Սակայն Փիլիպիկոսը նույն գիշեր անցնում է Արագածի հյուսիսային լանջերին գտնվող Նիգ գավառը, իսկ այնտեղից Շիրակով և Վանանդով, Կարին քաղաքի մոտով նահանջում Բյուզանդիայի սահմանները: Ի վիճակի չլինելով հետապնդելու նահանջող բյուզանդական զորքին, պարսից զորքը հանգիստ է առնում և այնուհետև շարժվում Միջագետք⁶⁸: Այդ ժամանակ Հերակլին իր եղբոր՝ Թեոդոսի հետ մեծ զորքով գալիս է Ասորիք, փորձելով գրավել Անտիոք քաղաքը: Օրոնտես գետի վրա գտնվող «Աւագն Անտիոք» քաղաքի մոտ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ են կրում, սակայն պարսիկներին հաջողվում է փախուստի մատնել հույներին⁶⁹: Այնուհետև թե՛ ճակատամարտ է տեղի ունենում Կիլիկիա տանող լեռնանցքի մոտ («Դրունք Կիլիկիոյ»): Այստեղ հույները ժամանակավոր հաջողության են հասնում, սակայն, այնուհետև, ստիպված փախուստի են դիմում: Համալրում ստանալով, պարսիկները գրավում են Տարսոն քաղաքը և իրենց ենթարկում ողջ Կիլիկիան⁷⁰:

Կիլիկիայից վերադառնալով, պարսկական զորքը հաջորդ տարին՝ 614 թ., արշավում է Երուսաղեմի վրա և 19 օր տևած պաշարումից հետո գրավում այն: Քաղաքի բնակչության զգալի մասը սրի է քաշվում, ողջ մնացածներից շատերին գերեվարում են: Վերջիններիս մեջ էին նաև Երուսաղեմի պատրիարք Զաքարիան⁷¹ և խաչապահը: Երկար տանջանքներից հետո նրանք հայտնում են խաչի տեղը: Պարսիկները գտնում են «խաչափայտը», որի վրա, ըստ ավանդության, խաչել էին Հիսուսին: Այն ավարտված ոսկու և արծաթի հետ միասին ուղարկում են իրենց արքային⁷²:

Խոսրովն այնուհետև հրաման է արձակում ազատել գերիներին, վերականգնել քաղաքը, ամեն մեկին կարգել իրեն տեղը, իսկ հրեաներին դուրս քշել քաղաքից: Քաղաքի երիցապետ է նշանակվում Մոդեստոսը⁷³: Հայերը, ինչպես նշում է Ն. Մառը, ակտիվ մասնակցում էին Երուսաղեմի ճակատագրի հետ կապված դեպքերին և այդ առումով հետաքրքրական է Կոմիտաս կաթողիկոսի և պատրիարք Մոդեստոսի նամակագրությունը: Մոդեստոսը պարսիկների պատճառած ավերածություններից հետո դիմել էր նաև հայերին:

Պարսիկները 615—616 թթ. գրավում են Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքը⁷⁴: 608—615/6 թթ. պարսկաբյուզանդական պատերազմական գործողությունների արդյունքն այն եղավ, որ Խոսրով Փարվեզը Միջագետքում, Ասորիքում,

68 Սեբեոս, էջ 114:

69 Նույն տեղում: Այս տարիների ընթացքում պարսիկները Միջագետքում և Ասորիքում զգալի թվով քաղաքներ գրավեցին (*Theoph. Chron.*, I, էջ 300, *Georg. Cedr.*, I, էջ 716: *Г. Ласкин*, նշվ. աշխ., էջ 74: *В. Бенешевич*, նշվ. աշխ., էջ 47):

70 Սեբեոս, էջ 115:

71 *Theoph. Chron.*, I, էջ 301, *Georg. Cedr.*, I, էջ 715:

72 Սեբեոս, էջ 115—116: Յովհան Մամիկոնեան, էջ 279, *Michel le Syrien*, II, էջ 400, Մ. Գավյան, Պատմութիւն Հայոց, Կ. Ք, էջ 324, Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 99—100, Մառոսյ ծ. վ. Գ. Գրիգորեան, «Երևանյան թանգարանի և արքայապետության Սեբեոսի պատմագրոց բնագրին վերայ», Վիեննա, 1973, էջ 60—71:

73 Սեբեոս, էջ 116: *H. Mapp*, *Антох Стратиг (исследование)*, стр. 48. Ն. Մառը հատկապես նշում է, որ Սեբեոսն ամենից բանիմաց աղբյուրն է Երուսաղեմի վրա կատարված պարսից արշավների մասին:

74 *Theoph. Chron.* I, p. 301., *Georg. Cedr.*, I, p. 715, *Г. Ласкин*, նշվ. աշխ., էջ 36, *Н. В. Пугулевская* նշվ. աշխ., էջ 203 և այլ:

Հայաստանում, Փոքր Ասիայում, Պաղեստինում և Եգիպտոսում տիրացավ ընդարձակ տարածքների: Ստեղծված իրադրության մեջ սասանյան արքունիքը պետք է գործ ունենար նվաճված երկրների այլադավան բնակչության հետ: Մի դեպքում օգուտ քաղելով հրեաների և քրիստոնյաների փոխադարձ թշնամանքից, մյուս դեպքում՝ իրար հակադրելով քրիստոնյա կրոնին պատկանող, սակայն տարբեր ուղղությունների հարող եկեղեցիները, սասանյան արքունիքը փորձում էր ամրապնդել իր նվաճումները: Խոսքով Փարվեզը նվաճված երկրների քրիստոնեական եկեղեցիների ժողով է հրավիրում Տիգրանում՝ դավանաբանական վեճերը «կարգավորելու» նշանաբանով⁷⁵:

Այդ ժողովը տեղի է ունեցել 615/616 թ.⁷⁶, Խոսրովի հրամանով Տիգրան էին ժամանել բազմաթիվ քրիստոնյա հոգևորականներ, որոնց թվում նաև Նրուսաղեմից գերված Զաքարիա պատրիարքը, Ալեքսանդրիայից գերեվարված իմաստասերներ⁷⁷, նեստորական և քաղկեդոնական եպիսկոպոսներ և ուրիշներ: Հայաստանից ժողովին ներկա էին Կոմիտաս Մամիկոնյան⁷⁸ և Մատթեոս Ամատունի եպիսկոպոսները: Խոսրովը ժողովում վերահսկողներ է նշանակում Սմբատ-Խոսրով Շում Բագրատունուն և արքունի բժշկապետ Գաբրիելին⁷⁹:

Առաջին հավաքի ժամանակ, որը տեղի ունեցավ արքունի դահլիճում, ժողովականների միջև խիստ տարածայնություններ ծագեցին: Այդ հայտնի է դառնում Խոսրովին, և նա հրամայում է շանդրադառնալ բազմաթիվ աղանդներին, այլ քննարկել միայն Նիկիայի (325), Կոստանդնուպոլսի (381), Նիքեոսի (431) և Քաղկեդոնի (451) ժողովների դավանությունների հարցը: Կոմիտաս Մամիկոնյանը և Մատթեոս Ամատունին հայ եկեղեցու դավանությունը քննում և համեմատում են երեք «տիեզերական» ժողովների և Քաղկեդոնի դավանության հետ: Կարծիք են հայտնում նաև Զաքարիա հայրապետը և Ալեքսանդրիա քաղաքից գերեվարված իմաստասերները: Վիճաբանություններից հետո մերժվում է Քաղկեդոնի ժողովի դավանությունը, ճշմարիտ են ճանաչվում միայն առաջին երեք տիեզերական ժողովների վճիռները: Այնուհետև

⁷⁵ Լեոն նշում է, որ Խոսրով Փարվեզ սկսեց խոնավել քրիստոնյաների դավանաբանական վեճերի մեջ, քանի որ այդ պետական անհրաժեշտություն էր (նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 247):

⁷⁶ Ն. Տեր-Մինասյանը սկզբում համամիտ լինելով այլ հետազոտողների հետ, գտնում էր, որ Տիգրանի ժողովը տեղի է ունեցել 615/16թ. (E. Ter-Minassian. Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syr. Kirchen, Leipzig. 1904, էջ 62—65): Այնուհետև գիտնականը հայտնեց այն կարծիքը, որ այդ եղել է 613 թ. (տե՛ս «Արարատ», 1907, էջ 3—16, հմմտ. Н. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 295, ուր նշված է 612 թ.): Սակայն Մ. Օրմանյանը նշում է, որ երկու տարբեր ժողովներ են եղել՝ մեկը, ըստ նեստորական աղբյուրների 612/613 թ., նեստորական կաթողիկոս ընտրելու արգելքը վերացնելու նպատակով, մյուսը՝ 615/16 թ.՝ Տիգրանում (հմմտ. Ն. Ալիևյան, Կիրիոն կաթողիկոս վրաց, էջ 163, Լեո, հ. Բ, էջ 247) նեստորականների, իբրև քաղկեդոնական հույների կողմնակիցների, հանդգախտություններ ցույց տալու նպատակով (տե՛ս Մ. Օրմանյան, § 438—439): 612 թ. ժողովի մասին տե՛ս Լ. Գ. Մելիքեյան, Առորական աղբյուրներ, հ. Բ, Առորիներն ու հայերը և Սասանյան տիրապետությունը (V—VII), էջ 606—607 (ձեռագիր):

⁷⁷ Այս ծանրակշիռ փաստարկ է, որ Տիգրանի ժողովը տեղի է ունեցել պարսիկների կողմից Ալեքսանդրիան գրավելուց հետո:

⁷⁸ Ըստ Սեբեոսի Կոմիտասը (610—628) հաջորդեց Աբրահամ Աղբաթանեցուն (3ովհան հակաթոռ կաթողիկոսի մահվան տարին՝ 610 թ.): Մ. Օրմանյանը կարծում է, որ 613 թվականից Կոմիտասը ղեկավարել է հայոց եկեղեցու եպիսկոպոսներին, սակայն պաշտոնապես կաթողիկոս է ձեռնադրվել Տիգրանի ժողովից հետո (Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, § 441):

⁷⁹ Սեբեոս, էջ 149:

հոսորովը հրամանն է արձակում՝ «եթե ամենայն քրիստոնեայք, որ ընդ իմով իշխանութեամբս են՝ հաւատ ղՀայոցն կալցին»⁸⁰։

Ժողովի այս որոշումը բխում էր Սասանյանների քաղաքական շահերից, քանի որ, բացի այլ հանգամանքներից, 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովում որոշվել էր, որ-արևելքի եպիսկոպոսները վեճերի դեպքում կարող էին ուղղակի դիմել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին⁸¹, իսկ դա նաև նշանակում էր, որ արևելյան եկեղեցիներն թեմերն ընդգրկվում էին կայսրության քաղաքականության ոլորտը, որին հաջորդելու էր դրանց եկեղեցական համայնքներին պատկանող տարածքների զավթումը։ Պարզ է, որ Սասանյանները չէին կարող հանդուրժել նման վիճակը և հոսորովը հանդես եկավ հայոց եկեղեցու (որը մերժողական դիրք էր գրավել բյուզանդականի հանդեպ) «հովանավորի» դերում՝ իր քաղաքական ծրագրերն իրականացնելու նպատակով⁸²։

Սասանյանների տիրապետության վերջում զրադաշտականությունը ստիպված էր ինքը պաշտպանել իր գոյությունը, քանի որ պետությունը, որի հետ այն սերտորեն կապված էր, անկում էր ապրում⁸³։ Իրանում լայնորեն տարածվել էին տարբեր աղանդները։ Մանիքեականությունը, հատկապես Միջին Ասիայում, նոր հետևողներ էր գտել⁸⁴։ Ավելի ազդեցիկ էր քրիստոնեության տարածումը. հատկապես նեստորական եկեղեցու եպիսկոպոսությունները սփռված էին ամբողջ երկրով և աղբյուրները լի են պատմվածքներով այն՝ պարսիկների մասին, որոնք բարձր դիրք էին գրավում, սակայն քրիստոնեություն ընդունեցին և նույնիսկ նահատակվեցին նոր կրոնի համար⁸⁵։ Սասանյանների տիրապետության վերջին շրջանում տեղի է ունենում միաբնակ քրիստոնեության աճ, հիմնականում ի հաշիվ նեստորականության⁸⁶։ Դրան զգալի շահով պետք է նպաստեր Տիզբոնի ժողովի որոշումը, որտեղ այլ դավանանքների հետ մեկտեղ մերժվեց նեստորականությունը⁸⁷ և ճիշտը համարվեց հայ միաբնակ եկեղեցու դավանությունը։ Նեստորական դավանանքի երկրորդ պլան մղվելն ունի իր պատճառները։ Այն, ճիշտ է, հակադրվում էր բյուզանդական եկեղեցուն, սակայն տարածվելով Ասորիքից դուրս, փաստորեն, առևտրական, կոսմոպոլիտ խավի դավանանք էր դարձել, որն ազգային երանգը կորցնելով, իրանում խիստ

80 Նույն տեղում, էջ 151։

81 Դ. Մաքսի, նշվ. աշխ., էջ 10։

82 Այս որոշումը հատկապես Հայաստանի համար այն նշանակությունն ունեցավ, որ, ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, հայ եկեղեցու դիրքը մեծացավ ու զորացավ։ Կոմիտասը, վերահասանով Հայաստան, պաշտոնապես կաթողիկոս է ընտրվում և ձեռնարկում եկեղեցիների շինությունն ու բարենորոգմանը։ Հ. Աճառյանը այդ իրադարձության արդյունք է համարում Հովհաննիսի տաճարի կառուցումը (618), Նրուսադեմի Մողեսոտոս պատրիարքի՝ Կոմիտասին ուղղված դիմումը օգնության մասին, Աղվանից Ուխտանես կաթողիկոսի ձեռնադրումը Կոմիտասի կողմից (Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 644)։ Դրանց պետք է գումարել նաև երկու միաբնակ ասորի եպիսկոպոսների՝ Պետրոսի և Մարուֆայի՝ Կոմիտասի մոտ Դվին գալը (616 կամ 617 թթ.), որը ոչ թե հակասում է Տիզբոնի ժողովի 616 թ. կայանալուն, ինչպես գրում է Ե. Տեր-Մինասյանը («Այսպես կոչված պարսից ժողովը», «Արարատ», 1907, էջ 3—16), այլ խոսում է դրա օգտին (տե՛ս նաև՝ Մ. Օրմաեյան, § 446)։

83 Բ. Փրամ, նշվ. աշխ., էջ 325։

84 Նույն տեղում։

85 Ի. Յ. Սալեբսկայա, նշվ. աշխ., էջ 236 և հետ. Բ. Փրամ, նշվ. աշխ., էջ 325։

86 Բ. Փրամ, նույն տեղում։

87 Ն. Աղոնցը նշում է, որ VII—VII դդ. սահմանափակ հակաքրիստոնեականությունը վեր էր ածվել հակաքաղկեդոնականության (Ի. Աժոպ, նշվ. աշխ., էջ 295)։

հակադրվում էր զրադաշտականությանը: Իսկ հայոց եկեղեցին, լինելով խիստ ազգային, թշնամական այնպիսի դիրք էր ընդունել բյուզանդական եկեղեցու հանդեպ, որ այս ժամանակաշրջանում Սասանյաններն ստիպված են լինում հաշվի նստել դրա հետ: Սակայն դարեր շարունակ Հայաստանը հարստահարող ու կործանող Սասանյան Պարսկաստանի այս քաղաքականությունը Հայոց եկեղեցու հանդեպ վկայությունն էր պարսկական պետության խորը ճգնաժամի՝ քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և զրադաշտական դավանանքի գաղափարախոսության բնագավառներում⁸⁶:

618/619 թ. պարսկական զորքը հասնում է Բոսֆորի ափերը և գրավում Քաղկեդոնը⁸⁷: Հերակլը, տեսնելով, որ իր թագավորությունը կործանման եզրին է կանգնած, բանակցություններ է վարում պարսից զորավարի հետ: Հերակլի դեսպաններն այնուհետև նվերներով մեկնում են Խոսրով Փարվեզի մոտ և հանձնում նրան սինկլիտի անունից կազմված նամակը: Խոսրովն ընդունում է նվերները, սակայն դեսպաններին չի արձակում և զորքին հրամայում է նավերով անցնել «ի Բիւզանդիա» (այսինքն Բյուզանդիոն՝ Կոստանդնուպոլիս): Մովսիսի մարտում պարսիկները խայտառակ պարտություն են կրում և ստիպված են լինում վերադառնալ⁸⁸:

Չնայած ծովային ճակատամարտի այդպիսի ելքին, կայսրության վիճակը շարունակում էր վատթարանալ, քանի որ պարսիկները գրավել էին Նգիպտոսը⁸⁹, Ասորիքը և Կիլիկիան, իսկ սլավոններն ու ավարները՝ Բալկանյան թերակղզին⁹⁰: Այս ծանր ժամանակաշրջանում Հերակլ կայսրը նույնիսկ ուզում էր մայրաքաղաքը տեղափոխել Կարթագեն, սակայն փոթորկի հետևանքով խորտակվում են նախօրոք ուղարկված կայսերական գանձերով բեռնված նավերը: Կոստանդնուպոլսի բնակչության, ինչպես և Սերգիոս պատրիարքի դիմադրությունը թույլ չտվեց կայսրին իրագործելու իր մտադրությունը⁹¹: Ստեղծված վիճակում Հերակլը մի շարք միջոցառումներ է անցկացնում, որոնք հնարավորություն են ընձեռում կայսրությանն ամրապնդել իր դիրքերը և անցնել հակահարձակման:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԵՐԱԿԼ ԿԱՅՍԵՐ ՊԱՐՍՎԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

Բյուզանդական կայսրությունը փրկելու համար Հերակլ կայսրը վերստեղծեց մարտունակ բանակ, հիմնականում հենվելով Փոքր Ասիայից⁹² հավաքագրված ռազմական ստորաբաժանումների վրա:

⁸⁶ Տե՛ս է. Լ. Դանիելյան, Հայ եկեղեցու նկատմամբ Խոսրով Փարվեզի վարած քաղաքականությունը, ՊՔԶ, 1981, № 4, էջ 195—200:

⁸⁷ Սեբեոս, էջ 122:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 123:

⁸⁹ Այդ ծանր հարված էր կայսրության համար, քանի որ այն զրկվում էր կենսական նշանակություն ունեցող իր հիմնական շտեմարանից («История Византия», т. I, стр. 364):

⁹⁰ Նույն տեղում. Տե՛ս նաև В. Бенешевич, նշվ. աշխ., էջ 48. Տե՛ս նաև Ch. Diehl Histoire du Moyen Age, էջ 144.

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Այնտեղ սկսվել էր ռազմավարական կարգի ռեֆորմի անցկացումը, որի արգասիքն էր փոքրասիական բանակաթիմերի ստեղծումը ստրատեգոսների զլխավորությամբ (տե՛ս G. Ostrogorsky, նշվ. աշխ., էջ 83—98, տե՛ս «История Византия», т. I, стр. 365):